

Een pelgrimage naar de hemel

Samenvatting van de lezing voor het Nederlands Genootschap van Sint Jacob, gehouden op 26 februari 2014 te Utrecht *

Truus van Bueren

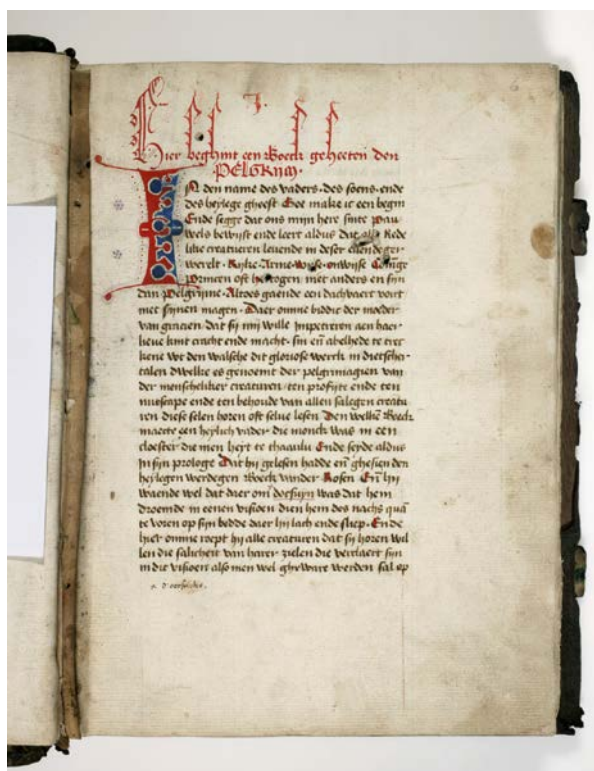
Inleiding

Pelgrimages waren in de middeleeuwen belangrijke middelen voor de gelovigen om God en zijn heiligen te eren, zich te bezinnen op het leven, te boeten voor de begane zonden en aflaten te verdienen. Maar ook het leven zelf werd beschouwd als een pelgrimstocht naar het hiernamaals.

In het eerste deel van deze lezing wordt ingegaan op twee vijftiende-eeuwse teksten over de pelgrimage van het leven: *Het boeck van den pelgherym* of *Den pelgrijm* en het toneelstuk *Den spyghel der salicheyt van Elckerlijc*. In deze verhalen waarin de schrijvers zich concentreren op het leven als christen op aarde, komt het vervolg daarop, het verblijf in het vagevuur en de dodengedachtenis, nauwelijks aan bod. Toch was dit een belangrijk onderdeel van de leer van de Kerk. Het overgrote deel van de christenen deed zonden, hoezeer ze ook hun best deden een goed christen te zijn. Dat betekende dat er moest worden geboet, tijdens het leven en in het hiernamaals in het vagevuur.

Het tweede deel van deze lezing gaat daarom over de dodengedachtenis oftewel de memoria: welke 'weg' moesten mensen na de dood nog afleggen, wat konden en moesten ze na hun dood nog doen om het hemelrijk te verdienen en wat konden anderen voor doen voor de overledenen? In dit deel wordt speciale aandacht besteed aan Sint Jacob. Welke rol speelde Jacobus als beschermheilige in de dodengedachtenis? In tegenstelling tot het eerste deel waarin twee teksten voorop staan, spelen in dit tweede deel memorievoorstellingen de hoofdrol. Memorievoorstellingen (ook wel memoriestukken of memorietafels) zijn religieuze voorstellingen waarop specifieke personen werden herdacht. Deze personen konden in de voorstelling aanwezig zijn via hun portretten en beschermheiligen, hun wapenschilden en via teksten waarin hun naam en sterfdatum staat vermeld. NB Vaak zijn al deze elementen in een memorievoorstelling aanwezig, maar er zijn ook memorievoorstellingen waarin bijvoorbeeld de beschermheiligen of de wapenschilden niet voorkomen.

Memorievoorstellingen waren onder andere ook als miniaturen in gebedenboeken en andere handschriften opgenomen, maar wij zullen ons hier concentreren op de kunstwerken die tegelijkertijd voor meer mensen zichtbaar waren: schilderijen, beeldhouwwerken en gebrandschilderde glazen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de website en database *Medieval Memoria Online* ([Medieval](#)

Afb. 1. Eerste bladzijde van *Den Pelgrijm oft pelgrimagie vander zielen*, een Nederlandse vertaling van de tekst van Guillaume de Deguileville, in een editie van 1463 of later. 'Hier begint een boeck geheeten den Pelgrijm', staat er bovenaan. In de proloog zegt de verteller dat Sint Paulus al zei dat iedereen, arm, rijk, wijs, onwijs, koning, prins, hertog, een pelgrim is (afb. 1). Daarna legt hij uit dat hij het verhaal in lektentaal heeft geschreven, zodat ook de mensen die geen geestelijken zijn de boodschap kunnen begrijpen. Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH h93, fol. 1r.

* Met hartelijke dank aan de instellingen die afbeeldingen beschikbaar stelden: kasteel Kroměříž in de Tjechische Republiek, de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, het Centraal Museum te Utrecht, Museum Catharijneconvent te Utrecht en het Rijksmuseum te Amsterdam.

Memoria Online: <http://memo.hum.uu.nl/>).¹

Het derde deel gaat over andere aspecten van de zorg voor het hier en het hiernamaals door en voor pelgrims na hun bedevaart: de gebruiken van enkele broederschappen ten aanzien van het begraven en gedenken van de leden en de naastenliefde.

Elckerlijc wordt gewaarschuwd

Aan het eind van de vijftiende eeuw verschenen diverse teksten over het leven als bedevaartstocht. Een daarvan was *Het boeck van den pelgherym* dat in meerdere edities en onder verschillende titels werd uitgegeven. Een monnik vertelt daarin over een droom die hij heeft gehad. Een van de edities staat op het internet: [DBNL](#).² Het zijn vertalingen van het Franse *Le Pèlerinage de la vie humaine* van Guillaume de Deguileville (afb. 1).

Afb. 2. Een pelgrim in een landschap met boven hem het visioen van het hemelse Jeruzalem in een spiegel. Deze handgekleurde prent bevindt zich in een exemplaar van de editie van *Het boeck van den pelgherym* van de Haarlemse drukker Jacob Bellaert uit 1486, Koninklijke bibliotheek, Den Haag, i 168E9, fol. 1v.

Vervolgens vertelt hij hoe de pelgrim, met wie de ziel van de mens wordt bedoeld, onder leiding van de vrouwe Gracie Gods, de genade van God, in zijn droom een pelgrimage maakt die naar Christus in het hemelse Jeruzalem moet leiden. Op zijn weg komt de pelgrim personificaties tegen van de deugden die hem steunen, maar ook van de zonden die hem van het rechte pad proberen te brengen. Gesteund door vrouwe Geloof en vertrouwend op vrouwe Verstand en onder begeleiding van vrouwe Gracie weet de pelgrim de verleidingen te weerstaan. Aan vrouwe Ziekte en vrouwe Ouderdom is echter niet te ontkomen. Uiteindelijk komt de pelgrim met de hulp van vrouwe Gracie en vrouwe Barmhartigheid tot het eeuwige leven. De tekst in de editie op het internet bevat 61 houtsneden waarin episodes uit de reis worden weergegeven. De eerste houtsnede toont waar het uiteindelijk om gaat: een pelgrim loopt in een landschap en boven hem verschijnt in een spiegel het hemelse Jeruzalem, het uiteindelijke doel (afb. 2).

In dit verhaal komt het woord 'elckerlijc' dat 'iedereen' betekent, regelmatig voor om de lezer op het hart te drukken dat de inhoud voor iedereen geldt. In een andere tekst die ongeveer in dezelfde tijd verscheen, is het woord 'elckerlijc' in de titel gezet: *Den spyghel der salicheyt van Elckerlijc* (tekst op het internet: [DBNL](#)).³ Ook hier speelt een spiegel een rol, maar nu niet in de betekenis van een visioen, maar van een spiegel die de christen wordt voorgehouden. Het verhaal kreeg de vorm van een toneelstuk van 900 versregels. De eerste thans nog bekende druk is in circa 1496 verschenen in Delft. Het toneelstuk was

kennelijk erg populair, want er zijn van de verschenen drukken slechts enkele exemplaren bewaard. Net als in *Het boeck van den Pelgherym* draait het in *Elckerlijc* om de zonden en de deugden. Boete, biecht, berouw en vergeving (sterfbed, laatste sacramenten) spelen een belangrijke rol. Opnieuw is de boodschap: neem de

consequenties van het feit dat je een christen bent, maar de tekst en de toon zijn meer confronterend dan in het andere verhaal.

Afb. 3. Deze miniatuur in een getijden- en gebedenboek uit circa 1480-1490 en circa 1500-1510 staat aan het begin van de dodenvigilie (de teksten van de dodenwake). Hij toont een elegant en rijk geklede jongeman die belaagd wordt door de Dood. Hij heeft zijn zwaard getrokken, maar kan tegen de onverwachte aanval van de Dood niets doen. De versierde letter M op de rechterbladzijde toont twee zielen in het vagevuur die omhoog kijken naar het gouden licht van de hemel, Museum Catharijneconvent Utrecht, BMH h162, 69v-70r.

Het verhaal begint met God die op zijn troon zit en die weer eens goed had gekeken naar wat er op de aarde gebeurde. Wat hij ziet, zint hem absoluut niet. 'Ze hebben hun aardse schatten tot hun god gemaakt; die hebben ze boven mij gesteld, terwijl ik voor hun aan het kruis ben gestorven.' God neemt daarom een besluit en roept de Dood bij zich. 'Waar ben je, Dood, jij die niemand spaart, kom even hier, dan zal ik je vertellen wat je moet doen.' De Dood is er al: 'Tot uw dienst, heer!' En God beveelt: 'Ga naar Elckerlijc en zeg hem dat hij nog één kans krijgt. Hij moet een bedevaart maken'.

De Dood gaat op pad en brengt Elckerlijc de boodschap van God (afb. 3). 'Op pelgrimage', roept Elckerlijc uit, 'en ik heb het juist zo naar mijn zin. Weet je wat, Dood, ik betaal je een flink bedrag, dat komt vaker voor bij mensen die een bedevaart moeten maken. Die mogen de reis afkopen door het bedrag dat de reis kostte aan een kerk of klooster te schenken'. Hij had gelijk, dat was soms mogelijk.⁴ Maar de Dood is goed geïnstrueerd. 'Nee, dat kan niet in dit geval, je zult zelf op reis moeten gaan, en bedenk dat het je laatste reis is, een reis waarvan je niet terug zult keren. Je mag wel iemand meenemen.' Aha, denkt Elckerlijc, 'ik neem mijn vrienden mee, dan wordt het tenminste gezellig'. Maar als zijn vrienden horen dat Elckerlijc helemaal niet naar een leuk feest gaat, en dat er geen weg terug is, haken ze af. Hetzelfde gebeurt als Elckerlijc zijn familie vraagt mee op reis te gaan. 'Dan neem ik mijn bezit maar mee', denkt hij, 'dan kan ik tenminste comfortabel reizen'. Maar Elckerlijc heeft zelfs zijn bezit verwaarloosd en Bezit raadt hem bovendien krachtig aan hem niet mee te nemen. Dat zou alleen maar een averechts effect hebben. 'Je moet ook niet zeuren, Elckerlijc', voegt hij hem toe, 'jij hebt mij al die tijd gehad, je hebt me niet eens gedeeld met de armen. Daarvoor moet je nu de prijs betalen'.

‘Wie moet ik dan meenemen’, vraagt Elckerlijc zich af. En opeens weet hij het, voor zijn laatste reis is Deugd het beste gezelschap. Maar helaas, Deugd is door verwaarlozing zwaar ziek geworden, en ze kan niet mee. Wel geeft ze een tip: vraag Kennis. ‘Kennis weet hoe je als christen moet leven. Ze wil vast mee.’ En inderdaad, Kennis wil Elckerlijc vergezellen, maar eerst moet hij naar Biecht, berouw tonen en boete doen. Dat doet Elckerlijc en hij slaat het kleed van berouw om. Deugd knapt daardoor zienderogen op en besluit toch met Elckerlijc mee te gaan. Ook de Vijf Zintuigen, Kracht, Schoonheid en Wijsheid zullen hem verder met raad en daad bijstaan. Uiteindelijk komt het gezelschap bij de put (grafkuil). Voor Schoonheid en Kracht is dat een stap te ver, net als voor Wijsheid en de Vijf Zinnen. De put, daar willen ze niet in. Kennis zal hem echter veilig afleveren en Deugd zal God laten zien hoe gezond en sterk ze inmiddels is geworden. Ze stappen de put in. Een engel wacht Elckerlijc op en hij kan vol vertrouwen voor God verschijnen.

Afb. 4. Dit *Laatste Oordeel* toont de Dood die, staande in een doodskist zijn pijl richt op de beschouwer van het schilderij. Aan zijn rechterzijde zijn personificaties afgebeeld van de werken van barmhartigheid en aan zijn linkerzijde de doodzonden. Op de luiken is de parabel van de wijze en dwaze maagden uitgebeeld (Matt. 25:1-13). Op het linkerluik worden de wijze maagden naar de hemel geleid. Zij waren, zoals de bruidegom hen had gevraagd, waakzaam geweest waardoor zij, toen de bruidegom was aangekomen, mochten deelnemen aan het feestmaal. Zij hadden hun lampen brandende gehouden. De dwaze maagden waren vergeten extra olie mee te nemen voor hun lampen en die gingen daarom te vroeg uit. Zij werden van het feest uitgesloten. In het rechterluik worden ze door duivels meegesleept naar de hel. Museum Catharijneconvent Utrecht, ABM s40, Hermann tom Ring, circa 1550.

Deze auteurs ging het uitsluitend om het leven als goed christen op aarde. We kunnen dan ook concluderen dat in beide middeleeuwse teksten de basis van de christelijke geloofsleer is verwerkt, maar dat belangrijke onderdelen van de leer van de Kerk ontbreken. Het vagevuur komt in de eerste tekst terloops en in het toneelstuk helemaal niet aan bod. Ook is er geen sprake van de dodengedachtenis oftewel de zorg voor de zielen van de overledenen. In dat opzicht geven de beide verhalen een iets te optimistisch beeld: ook na de dood had een christen ‘nog een lange weg te gaan’.

De dodengedachtenis

Even heel kort wat achtergrondinformatie over de christelijke leer van de middeleeuwen.⁵ Door de zondeval van Adam en Eva was het hemelrijk gesloten voor de mensheid, maar toen Christus stierf aan het kruis werd de erfzonde ongedaan gemaakt. In de eerste eeuwen van het christendom verwachtte men dat het einde der tijden en de wederkomst van Christus om te oordelen over de mensen snel zou komen.

Christus had dat immers zelf een paar keer genoemd. Naarmate de tijd verstreek, werd de vraag steeds dringender wat er intussen met de zielen van de overledenen gebeurde. Uit het zoeken naar antwoorden op dit vraagstuk is langzaam maar zeker de leer van het vagevuur ontstaan; deze kreeg bij pauselijke brief van 1336 zijn volledige gestalte.⁶ Naast hemel en hel was er een derde mogelijkheid, zo leerde de Kerk. Heiligen die zonder zonden waren, gingen rechtstreeks naar de hemel en de grote zondaars die geen berouw hadden getoond, moesten direct naar de hel. Van de gewone zondige mens die voorzien van de laatste sacramenten en berouwvol was overleden, waren de zonden vergeven, maar ze moesten nog wel boeten in het vagevuur. Zo ontstond het Tijdelijk Oordeel en werd het oordeel aan het eind der tijden het 'Laatste Oordeel' (afb. 4).

Afb. 5. *Laatste Avondmaal* (van circa 1525) met Adriana van Roon, abdis van de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk en haar kapelaan Dirk Pietersz. Spangert. Omdat de abdis in de kerkelijke hiërarchie een hogere rang had dan de geestelijke, heeft zij de belangrijkste plaats in het drieluik gekregen, aan de rechterzijde van de religieuze voorstelling. Daarmee werd afgeweken van de standaard. Mannen hadden vrijwel altijd de beste plaats in een voorstelling, en geestelijken hadden voorrang op personen die niet tot de geestelijke stand behoorden. Zij maakten hiervan echter niet altijd gebruik in de memorievoorstellingen waarvoor zij de opdrachten gaven. Zie [MeMO memorial object ID 724](#).

Hoe lang de tijd in het vagevuur duurde, hing af van de opgelegde straf, maar men kon de duur van het verblijf zelf beïnvloeden. Want zowel tijdens het leven als na de dood kon men zorgen voor het eigen zielenheil en dat van anderen. Op de eerste plaats moest een goed christen de tien geboden in acht nemen. Wie er de mogelijkheden toe had moest de werken van barmhartigheid betrachten. Via testamenten en andere beschikkingen kon men na het overlijden schenkingen doen, aan de zieken en armen, en aan kerken en kloosters. Een schoenmaker kon schoenen schenken voor de zusters van een klooster, rijken konden een gasthuis stichten voor arme mannen en vrouwen, men kon een kerk of een kapel laten bouwen ter ere van God en zijn heiligen, men kon allerlei kunstwerken schenken ter versiering van kerken en kapellen, en ga zo maar door. Op zich waren dit al goede werken en dus goed voor het zielenheil, maar daar kwam nog bij dat degenen die de schenkingen ontvingen ook iets terug moesten doen voor de gulle gevers.

In de cultuur van de middeleeuwen speelde het principe van 'ik geef zodat jij geeft' een belangrijke rol bij het aangaan en in stand houden van sociale relaties. In ruil voor schenkingen kon men gebed voor de overledenen en missen en memoriediensten vragen voor het eigen zielenheil en dat van anderen. De armen speelden daarin een belangrijke rol.⁷ Zij hadden het in bepaalde opzichten makkelijker dan de

rijken, zo preekte Jezus al. Zij dienden te leven als goede christenen, maar als degenen die door Jezus bevoorrecht waren, hadden ze een belangrijke rol bij het gedenken van de doden. In veel schenkings- of stichtingsakten wordt dan ook in ruil voor brood, turf, kleding, etc. de voorwaarde gesteld dat de armen voor hun weldoeners bidden en hun begrafenis en de missen voor hun zielenheil bijwonen.

Afb. 6. In deze memorievoorstelling waarvan het tekstgedeelte verloren is gegaan, zien we Maria met het kind Jezus op de maansikkel. Een kanunnik kijkt in gebed naar hen op. Achter deze geestelijke staat Jacobus en tegenover hem is de heilige Hiëronymus afgebeeld. Van het Jezuskind ontbreekt het hoofd, mogelijk ten gevolge van een beeldenstorm. Later is de beschrijving verwijderd, reden waarom het wapenschild thans volledig blank is en de afgebeelde kanunnik niet meer geïdentificeerd kan worden. Zie [MeMO memorial object ID 492](http://memo.hum.uu.nl/database/index.html).

Verbondenheid tussen de levenden en doden

De doden konden dus via schenkingen en stichtingen bij blijven dragen aan een beter leven voor de mensen op aarde en de mensen op aarde konden door gebed en liturgische diensten de doden helpen sneller in de hemel te komen. Die verbondenheid tussen de levenden en de doden toonde zich in de verschillende gemeenschappen waartoe men behoorde: de gehele christenheid, de parochies, de kloosters, de eigen familie, en de gilden en broederschappen. Onder gilden verstaan we ambachtsgilden, personen met eenzelfde ambacht die regels hadden opgesteld voor de opleiding, de toelating en het uitoefenen van het ambacht. Die gilden waren vaak ook religieuze broederschappen. Een groot aantal, maar niet alle broederschappen, had een eigen altaar en eigen grafplaatsen en zelfs een kapel, meestal in de parochiekerken, maar ook in kloosters en gasthuizen.

Voor veel, maar niet alle, gilden en broederschappen waren bij de stichting bepalingen opgenomen over de zorg voor het zielenheil van de overleden broeders en zusters.⁸

Families speelden vanzelfsprekend een grote rol in de

dodengedachtenis en dat blijkt uit de grote aantallen memorievorstellungen die bewaard zijn gebleven voor het gebied van het huidige Nederland. Van de 554 memorievorstellungen (zowel fragmenten als complete stukken) in de MeMO-database zijn er 208 die een uitgebreide familie, een kerngezin of een echtpaar tonen, inclusief families met echtgenoten die meer keren zijn getrouwd. Verder gaat het vooral om memorievorstellungen die werden vervaardigd ter nagedachtenis van slechts 1 persoon (242 keer). Broederschappen zijn 11 maal als zodanig afgebeeld (zie MeMO: <http://memo.hum.uu.nl/database/index.html>).⁹

Ik wijs hier even uitdrukkelijk op twee punten: 1. het gaat om de bewaard gebleven memorievorstellungen en er is veel verdwenen, ten gevolge van beeldenstormen en vooral door latere verwaarlozing. Er is weliswaar geen reden om te denken dat er van sommige soorten memorievorstellungen meer zijn verdwenen dan van andere. Desondanks zijn er geen uitspraken te doen over de representativiteit van de bestaande memorievorstellungen. Het is heel goed mogelijk dat door stom toeval meer memorietafels met bijvoorbeeld bepaalde beschermheiligen verloren zijn gegaan dan memorietafels met andere heiligen. We

kunnen dus slechts vergelijken binnen het bestand waarover we nu beschikken en er geen vergaande conclusies uit trekken. 2. Van een aantal memorievoorstellingen zijn ofwel alleen de tekstdelen ofwel alleen de voorstellingen bewaard. Vooral bij schilderijen zijn de teksten met de namen van de herdachte personen op de lijsten of op eraan hangende tekstborden verwijderd.

Memorievoorstellingen worden wel de billboards van de middeleeuwen genoemd, want men kon er van alles door laten zien. Dat maakt memorievoorstellingen ook zo belangrijk. Samen vormen ze een prachtige verbeelding van de verschillende aspecten (of componenten) van de dodengedachtenis: religieuze, educatieve, sociale, historische, juridische, en politiek-maatschappelijke. De *Maria met Kind* met de familie Van Zwieten (1552) en de stichting van het klooster Mariënpool door Boudewijn van Zwieten (in 1431) vormen mooie illustraties van hoe verschillende aspecten zich in memorievoorstellingen en vrome stichtingen konden verenigen. De voorstelling toont vanzelfsprekend het religieuze en educatieve aspect, met de geportretteerden die knielen voor Maria en het kind Jezus. Met vier generaties van de familie, waarvan alleen de opdrachtgeefster Johanna van Zwieten nog in leven was, toont het schilderij ook een belangrijk sociaal aspect: de band van een familie over de dood heen. Het schilderij was bestemd voor het klooster dat door Johanna's overgrootvader was gesticht. Deze Boudewijn van Zwieten (circa 1370/1373-1454) was een hoge functionaris aan het hof van Philips de Goede, graaf van Holland. Ten gevolge van een van de vele conflicten tussen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht moesten de zusters van een klooster in Oudewater vluchten omdat zij aan de kant van Philips de Goede stonden. Boudewijn stichtte daarom het klooster Mariënpool voor hen. Zo kon hij laten zien dat hij loyaal was aan zijn vorst. Dit politiek-maatschappelijke aspect staat niet vermeld in de tekst onder het portret van Boudewijn van Zwieten in het schilderij. Daar wordt hij alleen vermeld als stichter van het klooster, waardoor wel een historisch aspect in de memorietafel te vinden is (zie voor een uitgebreide bespreking: *Commemoration in the convent Mariënpool: Prayer and Politics* (<http://memo.hum.uu.nl/index.html>)).

Je kon dus laten zien dat je leefde als een goed christen, wie je was en bij wie je hoorde, wat je standpunten waren en hoe je wilde dat de wereld eruit zag in politiek-maatschappelijk opzicht. De dodengedachtenis had dus niet alleen te maken met het leven na dit leven, maar ook met het hier en nu. In die zin zijn memorievoorstellingen een prachtige uiting van de totale memoriacultuur, ook al waren ze slechts één van de uitingen van die cultuur. Liturgische vieringen, gebed, feesten, preken, uitdelingen aan de armen en andere activiteiten speelden eveneens een belangrijke rol. Wij moeten het nu vooral doen met wat nog zichtbaar is in kerken en musea, voor middeleeuwers was niet alleen wat ze zagen aan beelden van belang, maar vooral ook wat ze hoorden.

De christelijke cultuur was en is bij uitstek een herinneringscultuur. Dat betekent dat verbondenheid tussen levenden en doden, de aanwezigen en de afwezigen een grote rol speelde. Het noemen van de namen was belangrijk, omdat hierdoor de overledenen en afwezigen aanwezig bleven te midden van de gemeenschappen waartoe zij behoorden. Dat begint al met de liturgie van de Kerk. De eredienst was gecentreerd rond het herdenken van de dood van Christus en hoe door Zijn dood de hemel weer toegankelijk werd voor de mensheid. Naast het herdenken van Christus en Zijn dood, is er het herdenken en eren van de heiligen; in de eerste eeuwen van het christendom waren dat vooral de martelaren die vanwege hun geloof werden omgebracht. Kerken, kloosters, gasthuizen, altaren, etc. kregen de naam van Christus, Maria en de heiligen. De belangrijke feest- en gedenkdagen zoals Kerstmis en Pasen en de feesten van de heiligen werden plechtig maar ook uitbundig gevierd met missen, processies, zang en toneel. En dan was er ook nog het herinneren van het herinneren. Onze 'kermis' stamt van de kerkwijdingsdagen, dus de dagen waarop via een mis en festiviteiten daarna de wijding van een kerk werd gevierd die was gesticht ter herinnering aan God en zijn heiligen. Een kerk was standaard gewijd aan God, en daarnaast in veel gevallen aan een of meer heiligen. De Jacobikerk hier in Utrecht, was dus gewijd aan God en de apostel Jacobus.

De Kerk van de middeleeuwen organiseerde ook het herdenken van gewone mensen. Neem alleen al de doopnamen, dat waren heiligennamen, maar dan wel de namen van geliefde familieleden. Specifieker is echter de liturgische dodengedachtenis: het gedenken van de doden, en door gebed, missen en andere memoriendiensten de doden helpen zo snel mogelijk het hemelse Jeruzalem te mogen betreden. Zoals ik al zei: veel broederschappen specifiek die religieuze bedoeling, maar er waren ook onderlinge verschillen. Er waren broederschappen die waren gesticht ter verering van een heilige, ter bevordering van een bepaalde

cultus (bijvoorbeeld de Sacraments- en de Rozenkransbroederschappen), en er waren broederschappen voor bedevaartgangers.

En hiermee zijn we bij Jacobus beland, de apostel die, net als andere heiligen, belangrijk is in de dodengedachtenis omdat hij als voorspreker, als middelaar bij God kon fungeren voor de zondige gelovigen die tot hem baden (bidden is smeken). Jacobus Maior werd hij genoemd, omdat een naamgenoot eveneens apostel was; die werd met Jacobus Minor aangeduid. Jacobus Maior behoorde, met zijn jongere broer Johannes de Evangelist en Petrus, tot de meest vooraanstaande apostelen. Samen met hen was hij aanwezig bij de Transfiguratie en in de Hof van Olijven waar Christus gevangen werd genomen en waar Zijn lijdensweg zou beginnen. Johannes schreef een van de evangeliën en het boek van de Openbaring. Petrus werd bekend als de poortwachter van de hemel en hij zou de leider van de jonge Kerk worden. Rome werd de stad waar hij de marteldood stierf, een van de redenen waarom deze stad een belangrijke bedevaartplaats werd. Jacobus staat bekend als de eerste martelaar onder de apostelen. Hij werd in het jaar 44 onthoofd in opdracht van Herodes Agrippa I. Alle drie de apostelen waren belangrijk voor de verbreiding van het christendom. Jacobus preekte in Samaria en Jeruzalem, maar zijn gebeente werd volgens een legende naar Spanje overgebracht, alwaar het werd begraven in wat 'Santiago di Compostella' zou gaan heten. Zijn graf zou vanaf de negende eeuw, naast de steden Rome en Jeruzalem, de belangrijkste bedevaartplaats van de middeleeuwen worden.

Er bestaan tal van legenden over Jacobus. Zo staat hij bekend als de Morendoder omdat een legende verhaalt dat hij ten tijde van koning Ramiro I van Asturië de christenstrijders tegen de Saracenen terzijde stond, gezeten op een wit paard. Vanzelfsprekend wonnen de christenen met zo'n belangrijke heilige aan hun zijde. Jacobus zou de beschermheilige worden van Spanje.

In de dodengedachtenis neemt Jacobus een belangrijke plaats in als beschermheilige van de gelovigen die in memorievoorstellungen zijn afgebeeld. Als we kijken naar de memorievoorstellungen die een functie hadden in kerken, kloosters en andere plaatsen in het gebied van het huidige Nederland, dan zien we dat in 190 van de bewaard gebleven memorievoorstellungen de herdachte personen samen met hun patroonheiligen zijn afgebeeld. Jacobus komt daarin 17 maal voor. Hij draagt de kleding van de pelgrims naar Santiago di Compostella, evenals hun attributen: een wandelstok, een reistas en de zo kenmerkende hoed met de schelp. Als we nu de aanwezigheid van Jacobus vergelijken met de aantallen andere apostelen en andere belangrijke beschermheiligen dan scoort hij hoog, maar niet het hoogst. (NB van de in totaal 554 memorievoorstellungen in MeMO is van een deel alleen het tekstdeel bewaard).

In de groep beschermheiligen die in tabel 1 is opgenomen vallen een paar dingen op. Maria komt betrekkelijk weinig voor, vijf keer, maar hier geeft het kijken naar de beschermheiligen die zich achter de gebedsportretten bevinden een vertekend beeld. Zij is namelijk in 64 gevallen de centrale figuur in de hoofdvoorstelling. In 54 gevallen gaat het om een *Maria met Kind*, verder zijn er 2 voorstellingen met de

Afb. 7. Portret van Wouter van Middengael († 1556) uit Den Bosch, met de palmtak als attribuut van de Jeruzalemvaarders. Het gevierendeelde wapenschild rechts boven het portret toont dat de geportretteerde behalve het Heilige Land (heraldisch rechts boven in het wapenschild) ook andere bedevaartplaatsen bezocht: het Catharinaklooster (heraldisch rechts onder), Rome (heraldisch links boven) en Santiago di Compostella (heraldisch rechts onder), kasteel Kroměříž (Tsjechische Republiek), inv. nr. O 88. Zie [Jeruzalemvaarders in beeld](#).

Dood van Maria en 8 met een *Anna-te-Drieën*, een voorstelling met de heilige Anna, Maria en het Christuskind, zie MeMO <http://memo.hum.uu.nl/database/index.html>.

Tabel 1. Apostelen en heiligen die in memorievoorstellingen met Jacobus zijn opgenomen¹⁰

Apostelen	Aantal	Samen met Jacobus	Andere belangrijke heiligen	Aantal	Samen met Jacobus
Petrus	28	2	Maria Magdalena	22	1* + 1** + 2
Johannes de Evangelist	18	1	Catharina	21	1* + 2
Jacobus de Meerdere	17		Barbara	18	2
Andreas	13		Hiëronymus	11	1 + 1***
Thomas	3		Martinus 6	6	1* + 1**
Bartholomeus	2		Maria	5	1
Philippus	1		Antonius	4	1*
Overige apostelen	0		Agnes	4	1*
Paulus	1	1***	Cecilia	1	1**

* Met Jacobus op de memorietafel van de familie Pot

** Met Jacobus op de memorietafel van Jacob Martensz.

*** Met Jacobus op een muurschildering in de Walburgiskerk in Zutphen

Waarom in zeventien memorietafels voor Jacobus als beschermheilige is gekozen, is slechts voor een klein deel te achterhalen. Van zes voorstellingen zijn de afgebeelde personen geïdentificeerd en daaruit blijkt dat in vier gevallen Jacobus de naamheilige was van een of meer van de geportretteerde personen of van belangrijke familieleden van de geportretteerden.

Voor het drieluikje met *Het Laatste Avondmaal* met Adriana van Roon en Dirk Spangert kan volgens De Moor voor Jacobus zijn gekozen omdat de abdij Leeuwenhorst goede relaties had met Karel V (afb. 5 [MeMO memorial object ID 724](#)), maar uit de publicatie van dezelfde auteur blijkt dat dit zeker niet de enige verklaring hoeft te zijn. De heilige Jacobus was belangrijk in de abdij. Zo deed de abdij onder andere geldschenkingen aan pelgrims die naar Jeruzalem, Rome en Santiago trokken. Voor de bedevaart naar Santiago zijn verschillende gevallen uit de vijftiende eeuw bekend.¹¹

Jacobus was de beschermheilige van de reizigers en bedevaartgangers in het algemeen en hij lijkt ook als zodanig te zijn afgebeeld. Hij komt namelijk voor als patroonheilige in een memorietafel met een Jeruzalemvaarder die niet de naam Jacobus draagt. Deze Willem Jelis van Soutelande is te herkennen aan de palmtak, een van de attributen van de pelgrims naar Jeruzalem (MeMO memorial objects ([MeMO memorial object ID 548](#))). Ook in een van de memorietafels met niet-geïdentificeerde personen is een Jeruzalemvaarder in gezelschap van Jacobus afgebeeld (MeMO memorial objects ([MeMO memorial object ID 617](#))). In dit geval moeten we er echter rekening mee houden dat Jacobus (mede) kan zijn gekozen omdat hij de naamheilige was van de ons onbekende Jeruzalemvaarder. We kunnen eveneens niet uitsluiten dat Jacobus is gekozen omdat de twee geportretteerde Jeruzalemvaarders ook naar Santiago trokken, maar aanwijzingen hiervoor ontbreken in de voorstelling. Helaas zijn de teksten bij de twee memoriestukken verdwenen.

Van de niet geïdentificeerde memorietafels zijn er drie beeldhouwde stenen reliëfs waarop een kanunnik wordt herdacht. Achter hun portretten staat Sint-Jacob ([MeMO memorial object ID 492, 493, 494](#)). Ze behoren tot een groep van twaalf van dit soort beeldhouwwerken waarvan er een alleen bekend is van natekeningen (afb. 6, [MeMO memorial object ID 492](#)).¹² De meeste tonen een Mariavoorstelling met daaronder, in halffiguur of knielend, een kanunnik die wordt vergezeld van een of twee heiligen. Indien een tweede heilige aanwezig is, dan bevindt deze zich tegenover de kanunnik.

Tabel 2 Memorievoorstellingen van kanunniken van de Utrechtse kapittelkerk

Naam kanunnik		MeMO-memorial object ID	Oorspronkelijke kerk	Heiligen	Datering	Opmerkingen
Onbekend	Maria met Kind	491	onbekend	Een heilige	Circa 1510-1520	De compositie komt overeen met bijv. ID 493. Datering op basis van stijl
Onbekend	Maria met Kind	492	Mariakerk ¹³	Jacobus en Hiëronymus	Circa 1460-1480	Datering op basis van stijl
Onbekend	Maria met Kind	493	Mariakerk	Jacobus	Circa 1520-1530	Datering op basis van stijl
Onbekend	Maria met Kind	494	Mariakerk	Jacobus en Barbara	Circa 1520-1530	Datering op basis van stijl
Hendrik Voss	Maria met Kind	544	Pieterskerk	Petrus en Andreas	1478	Jaar van overlijden, niet per se jaar van vervaardiging
Herman van Rijn	Maria in de zon	545	Pieterskerk	Een heilige	1488	Jaar van overlijden, niet per se jaar van vervaardiging
Onbekend	Laatste Oordeel	546	Pieterskerk	Een heilige	1400-1500	Te beschadigd om te kunnen dateren
Onbekend	Kruisiging	647	Mariakerk	Heilige bisschop	Circa 1470-1480	
Onbekend	Niet bekend	850	Pieterskerk	Heilige bisschop	1400-1600	Niet te dateren
Onbekend	Kruisdraging	907	Oudmunster	Niet te zien	Circa 1540	
Onbekend	Onbekend	593	Mariakerk	Sebastiaan en Thomas	Circa 1500-1515	Alleen het deel met de herdachte persoon en de heiligen bestaat nog
Jan Jacobsz. van Schiedam	Maria met Kind	Bekend van tekeningen	Janskerk	Laurentius en Johannes de Doper	1469	Jaar van overlijden, niet per se jaar van vervaardiging

Hier moet wederom het voorbehoud worden gemaakt: het is niet te zeggen of alle beeldhouwwerken van dit type bewaard zijn gebleven. Toch is het interessant om je af te vragen waarom voor drie kanunniken de heilige Jacobus werd gekozen. Heetten er een of meer Jacobus? Waren er pelgrims naar Santiago bij? Van vijf kanunniken is bekend dat zij naar Santiago trokken. Arnoldus Buser en Jan van Angeren waren kanunniken van Oudmunster; zij trokken in 1523 naar Santiago di Compostella.¹⁴ Verder waren er drie kanunniken van de Domkerk, Johan Waldoriaux de Bovina (†1544), Rudolf Campink (†1559) en Antonis Taets van Amerongen (†1555).¹⁵ Helaas bieden de drie memoriestukken met Jacobus niet voldoende houvast om te kunnen aannemen dat zij deze beeldhouwwerken lieten maken ter herinnering aan hun pelgrimage. Ook de relieken van de heiligen die ten minste in drie van de vijf kapittelkerken aanwezig waren, geven geen aanknopingspunten. We mogen hoogstens aannemen dat Jacobus samen met andere heiligen een belangrijke plaats innam in deze drie kerken, de Domkerk, de kerk van Oudmunster en de Sint Janskerk. Van de drie beeldhouwwerken met Jacobus wordt traditioneel gezegd dat ze afkomstig zijn uit de Mariakerk, de kapittelkerk die in de eerste helft van de negentiende eeuw werd afgebroken, maar zeker is dit niet. Naar de Mariakerk is nog geen uitgebreid onderzoek gedaan. Wel is juist van deze kerk bekend dat de kanunniken tijdens de Maria Magdalenaprocessie geen relieken met zich meedroegen.¹⁶

Het enige dat we voorlopig kunnen concluderen is dat de aanwezigheid van Jacobus als beschermheilige niet per se betekent dat een of meer van de geportretteerde personen in een memorievoorstelling de pelgrimage naar Santiago maakten. Er zijn meer redenen geweest om Jacobus als beschermheilige te laten afbeelden: als naamheilige en beschermheilige van reizigers en pelgrims in het algemeen. Op basis van andere gegevens kunnen we het lidmaatschap van ambachtsgilden die Jacobus aan patroon hadden toevoegen. Jacobus was onder andere de beschermheilige van de schippers in bijvoorbeeld Middelburg, Zierikzee en Arnemuiden. In Den Haag was er een hoedenmakersgilde, in Doetinchem een kleermakersgilde, en in Hoorn een molenaarsgilde dat gewijd was aan Jacobus.¹⁷ Mogelijk lieten ook leden van dit soort gilden op hun memorievoorstellingen gildebeschermheiligen bij hun portretten plaatsen, maar tot nu toe zijn deze voor de memorievoorstellingen uit het huidige Nederland niet bekend.

Er zijn met name voor de Jacobsbroederschap die een kapel had in het Jacobsgasthuis in Utrecht enkele aanwijzingen dat er ook portretten in gebrandschilderde glazen, en misschien ook memorietafels en een altaarstuk van pelgrims naar Santiago zijn geweest. Deze zijn echter niet meer bekend.¹⁸ Het enige thans bekende portret waarop een Santiagoganger zich duidelijk als zodanig profileert is dat van Wouter van Middengael, lid van de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch en lid van de Broederschap van Onze Lieve

Vrouw (afb. 7).¹⁹ Het gevierendeeld wapenschild rechts in de voorstelling is geen familiewapen maar een persoonlijk wapen. Hieruit is af te leiden dat Wouter van Middengael pelgrimages maakte naar Rome, Jeruzalem, het Catharinaklooster in de Sinäiwoestijn en Santiago di Compostella. De prominent aanwezige palmtak lijkt erop te wijzen dat de opdrachtgever van dit portret de bedevaart naar Jeruzalem belangrijker vond dan de andere bedevaarten.

Afb. 8. Groepsportret met 9 Jeruzalemvaarders, met als zevende in de rij Johan van Bovinia († 1544). Deze kanunnik draagt de witte albe en over zijn linkerarm de almuis, de bonten sjaal die de kanunniken gebruikten bij hun diensten in de koude kerk. In de tekst onder zijn portret staat behalve zijn naam en functie ook vermeld dat hij in 1534 in Jeruzalem was. Zie [MeMO memorial object ID 671](#) en [Jeruzalemvaarders in beeld](#).

Wat betreft de bewaard gebleven portretten is er een schril contrast tussen de Santiagopelgrims en de Jeruzalemvaarders; het grote verschil in de aantallen bewaard gebleven objecten lijkt er zelfs op te wijzen dat er waarschijnlijk veel meer portretten en memorietafels zijn gemaakt van pelgrims die naar het Heilig Land trokken. De website *Jeruzalemvaarders in beeld* geeft een volledig overzicht van de thans bekende portretten en memorievoorstellingen van deze pelgrims (inclusief de portretreeksen). In deze lezing wordt alleen gekeken naar de voorstellingen van pelgrims die uit het gebied van het huidige Nederland afkomstig zijn. Het gaat in totaal om 46 schilderijen en 1 beeldhouwwerk, zie tabel 3.

Tabel 3. Aantallen voorstellingen met Jeruzalemvaarders

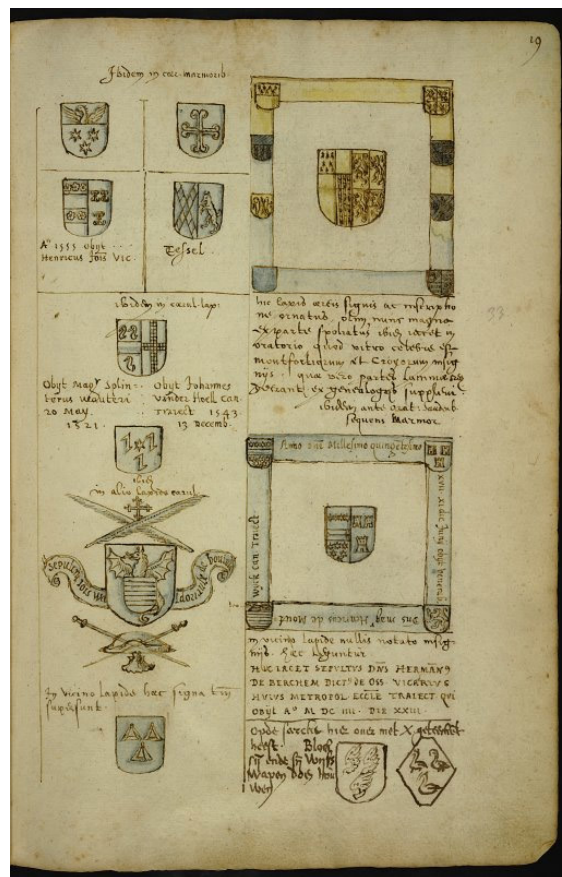
Soort kunstwerk	Aantallen	Opmerkingen
Reeksen met alleen Jeruzalemvaarders	7	Een daarvan is een reeks met alleen korte teksten
Reeksen met onder andere Jeruzalemvaarders	4	Een daarvan is van eind zeventiende eeuw
Memorievoorstellingen met alleen Jeruzalemvaarders	2	
Memorievoorstellingen met onder andere Jeruzalemvaarders	12	Een voorstelling is mogelijk een kopie van een ander; beide zijn meegeteld ²⁰
Losse portretten	22	Van een pelgrim zijn twee portretten bekend; beide zijn meegeteld ²¹

De reeksen met alleen Jeruzalemvaarders zijn mogelijk gemaakt op initiatief van de Utrechtse schilder Jan van Scorel (1495-1562) die ook een pelgrimage maakte naar het Heilig Land. Hij en de schilder Antonie Mor maakten in de periode 1526 tot 1544 in totaal vijf portretreeksen die bestemd waren voor de Jeruzalemkapel die bij de Janskerk in Utrecht stond. Ze werden geplaatst aan de muren van de zeshoekige kapel en wel zó dat de geportretteerden gericht waren op het Heilig Graf waar ook een altaar stond. Aan de muur links bij het Heilig Graf hing een lijst met de namen van al overleden leden van de broederschap. Tussen 1527 en 1530 verbleef de schilder in Haarlem, alwaar hij een reeks maakte voor de kapel van de Jeruzalemvaarders in de parochiekerk van Sint Bavo. Ook in Leiden lijkt men van plan geweest te zijn een of meer van dergelijke reeksen te laten maken, maar voor zover bekend is het daar niet van gekomen. Mogelijk is Jan van Scorel op het idee voor de series gekomen door een tekstbord van de Leidse broederschap, waarop naast elkaar in korte teksten zestien pelgrims naar Jeruzalem worden genoemd. Waarschijnlijker is het echter dat de pelgrimage zelf hem inspireerde: in het Heilig Land trokken de pelgrims in processies met twee personen naast elkaar naar de heilige plaatsen.²²

Wie de reeksen bekijkt, krijgt de indruk dat de geportretteerde Jeruzalemvaarders alleen op pelgrimage naar het Heilig Land zijn geweest, maar dit blijkt niet te kloppen als we de bewaard gebleven grafzerken van deze personen bekijken. Daarop zien we hoe drie overledenen die in de reeksen voorkomen ook

worden herdacht als bedevaartgangers naar andere plaatsen: Steven de Wit die ook naar Rome, Napels, Loreto en het Catharinaklooster in de Sinaïwoestijn trok, Johan van Bovinia die ook naar Santiago ging en Antonius Taets van Amerongen die ook de Sinaïwoestijn en Santiago bezocht (afb. 8 en 9, en [MeMO memorial object ID 2494](#)). Nu is het natuurlijk mogelijk dat de heren hun andere pelgrimages maakten nadat ze naar Jeruzalem waren geweest en dat de symbolen van hun andere pelgrimages daarom niet in de portretten zijn verwerkt. Dat is echter niet waarschijnlijk voor de pelgrimages naar de Sinaïwoestijn en naar Rome, Loreto en Napels want die kon men bezoeken op de heen- of terugreis van Jeruzalem.

Daarbij komt nog dat wat wij nu kunstwerken noemen, voor middeleeuwers ‘gebruiksvoorwerpen’ waren: als men het belangrijk vond om iets in de voorstelling toe te voegen of verwijderen, dan deed men dat (zie bijvoorbeeld [MeMO memorial object 563](#), [782](#) en [678](#)).²³ Antonius Taets van Amerongen († 1555) deed dat ook voor zijn grafzerk: hij liet deze al in 1539 vervaardigen en in de kerk plaatsen, maar na zijn pelgrimage naar Jeruzalem in 1543 liet hij ook de andere symbolen van zijn bedevaarten rond de zerk aanbrengen. Het is dan ook goed mogelijk dat ook andere Jeruzalemvaarders in de reeksen meer dan één pelgrimage maakten. Men heeft zich kennelijk op de reeksen specifiek als pelgrims naar Jeruzalem willen profileren. De Jeruzalemkapellen die er onder andere waren in Utrecht (vrijstaand) en Amsterdam (kapel in de Olofskapel), in Delft (kapel in de kerk van de Kartuizers) waren herinneringen aan die pelgrimage, net zoals de bedevaart zelf onder andere bedoeld was om de kruisdood en de verlossing van de mensheid door Christus te gedenken.

Afb. 9. Grafzerk van Johan van Bovinia, tekening van Arnoldus Buchelius in zijn *Monumenta passim*, fol. 19r (<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta>). Johan van Bovinia werd als kanunnik van de Domkerk in zijn eigen kerk begraven, maar de grafzerk is bij een restauratie in de twintigste eeuw naar de Janskerk in Utrecht overgebracht. Hij toont bovenaan een Jeruzalemkruis met twee palmtakken en onderaan de hoed, schelp en stokken van de pelgrims naar Santiago. Zie ook [MeMO memorial object ID 2494](#) en [Jeruzalemvaarders in beeld](#).

Bij het vergelijken van de bewaarde losse portretten blijkt dat deze in een aantal gevallen ofwel als voorbeeld dienden voor de portretten in de reeksen, ofwel gebaseerd zijn op de portretten in de reeksen. Ze tonen sterke overeenkomsten. In ten minste één geval lijkt er echter meer aan de hand geweest te zijn: het gaat hier om een portret van een Utrechter die in 1564 naar Jeruzalem reisde. Na zijn reis liet deze Jan Hendriksz. Spijcker († 1573/74) een portret maken. De plaatsing van de geportretteerde, achter een balustrade waarop een tekst staat, komt sterk overeen met de manier waarop de figuren in de reeksen zijn geportretteerd. Jan Hendriksz. was tevens lid van de broederschap van het Jacobsgasthuis, maar een verwijzing naar de reis naar Santiago ontbreekt. Het portret was waarschijnlijk, net als de reeksen, voor de Jeruzalemkapel bestemd. Het ontbreken van de symbolen van de pelgrimage naar Spanje lijkt dit te bevestigen, want zelfs als de geportretteerde pas na zijn bedevaart naar Jeruzalem naar Santiago trok, was er zoals al opgemerkt de mogelijkheid om de symbolen er op het schilderij te laten bijschilderen. Dat had in dit geval zelfs in één moeite gekund met de verandering van de naam van Jan Hendriksz., want hij liet zijn naam veranderen in de tekst onder het portret. De naam ‘Spijcker’ werd weggeschilderd en vervangen door de naam ‘De Veer’. Dit is een verwijzing naar de palmtak die Jeruzalemvaarders droegen en die in de zestiende eeuw met ‘veer’ werd aangeduid.²⁴

Mogelijk verklaart de aanwezigheid van de schilder Jan van Scorel, die ook Jeruzalemvaarder was, het grote aantal zestiende-eeuwse portretten van pelgrims naar het Heilig Land in Utrecht. Dit kan ook leden

van andere Jeruzalembroederschappen hebben aangezet tot het laten vervaardigen van portretten, zoals inderdaad in Haarlem gebeurde. Ook in andere steden hadden de broederschappen kapellen met het Heilig Graf van Christus. Wat was niet mooier dan ook na de dood via een portret bij de eredienst aanwezig te blijven te midden van de broeders die later naar Jeruzalem waren getrokken?

Mogelijk konden de Jeruzalemvaarders de portretten ook beter betalen dan de pelgrims naar Santiago. In Utrecht lijken de pelgrims naar het Heilig Land uit een hogere sociale laag afkomstig te zijn geweest dan de Jacobsbroeders. Onder andere het intredegeld dat ze moesten betalen, hun beroepen, hun functies in het stadsbestuur, en hun geestelijke staat (er staan nogal wat kanunniken in de portretreeksen) wijzen daarop.²⁵ Nader onderzoek hiernaar, ook voor andere steden, is gewenst, maar één ding is nu al duidelijk. Het betreft de andere aspecten van de zorg voor het hier en het hiernamaals. We concentreren ons eerst op de twee Jacobsbroederschappen en de Jeruzalembroederschap in de stad Utrecht, en vooral op hun regelingen en activiteiten die betrekking hebben op het begraven van leden, de begraafplaats, de missen en gebeden voor het zielenheil en de zorg voor de armen, van de eigen broederschap en anderen.²⁶ Ook al is van de ene broederschap meer bekend dan van de andere, toch blijkt duidelijk dat er aanzienlijke verschillen in de gewoonten en regelingen waren. Dat betekent ook dat er aanzienlijke verschillen waren in het geld dat men hieraan besteedde.

Tabel 4. Zes pelgrimsbroederschappen in Utrecht

Broederschap	stichtingsbrief	Eerste vermelding	Plaats	Opmerkingen
Romebroederschap	Geen	1461/62	Buurkerk, altaar en grafkelder	Nauwelijks iets over bekend
Oudere Joostbroederschap	1377		Eigen gasthuis voor arme reizigers/pelgrims, met kapel	Voor pelgrims naar St Josse-sur-Mer (Frankrijk)
Jongere Joostbroederschap	Geen	Tweede helft 15 ^{de} eeuw	Jacobikerk, altaar en grafkelder	
Oudere Jacobsbroederschap	Geen	1381	Eigen gasthuis voor arme reizigers/pelgrims, met kapel	
Jongere Jacobsbroederschap	1450		Jacobikerk, altaar en grafkelder	
Broederschap van de Jeruzalemvaarders	1394		Vrijstaande kapel, eind 15 ^{de} eeuw vlak buiten de stad en vanaf 1544 op het Janskerkhof	

De oudere Jacobsbroederschap en de Jeruzalemvaarders hadden geen grafplaatsen in hun kapellen. Voor de Jeruzalemvaarders is dit waarschijnlijk zo geweest omdat ze hun kapel gereserveerd wilden houden voor het graf van Christus dat erin was nagebouwd. De oudere Jacobsbroederschap was gelegen in de parochie van de Buurkerk en had waarschijnlijk voor de kapel van het gasthuis slechts beperkte rechten van de parochiepriesters gekregen. Het grafrecht hoorde daar kennelijk niet bij. De leden werden dus in hun parochiekerk of in een klooster (dat wel grafrechten had) begraven. Wel konden de leden de pelle van de broederschap lenen, het baarkleed met zilveren Jacobsschelpen, dat over de kist werd gelegd. De jongere Jacobsbroederschap had een grafkelder in de Jacobikerk. In tegenstelling tot de oudere Jacobsbroeders, van wie nauwelijks regelingen betreffende het begraven van hun leden bekend zijn en waarvoor de leden kennelijk niet betaalden, droegen de jongere Jacobsbroeders de kist met de dode uit het sterfhuis naar de kerk. De bevolking kon dus bij de processie van het huis naar de kerk zien dat er een Jacobsbroeder werd begraven. De Jeruzalemvaarders boden twee mogelijkheden: als de desbetreffende broeder had aangegeven dat hij dit wilde, droegen de broeders de kist; zo niet, dan begeleidden ze de kist naar de kerk waar de dienst en begrafenis zou plaatsvinden.

Dat de Jeruzalemvaarders hun kapel wilden reserveren voor de nagedachtenis van Christus' leven en lijden blijkt ook uit de manier waarop zij zorgden voor het zielenheil van hun leden. Tijdens de grote processie op Palmzondag trokken de Jeruzalemvaarders de ezel. Deze processie was bedoeld als herinnering aan de intocht in Jeruzalem waarbij Jezus, gezeten op een ezel, met zijn leerlingen de stad binnentrok. Daarna vond er een misviering plaats in de eigen kapel, maar het gebed voor de overledenen vond pas plaats na afloop van de maaltijd die de broeders bij een van de leden thuis gebruikten. Verder was iedere broeder verplicht om in het jaar van het overlijden van een broeder zeven missen te laten opdragen voor zijn

zielenheil. En daarvoor moest natuurlijk worden betaald. Van de oudere Jacobsbroeders is het verrichten van memoriediensten voor de individuele overledenen niet bekend. Voor de jongere broederschap was dit wel het geval. Iedere broeder had recht op – want hij had ervoor betaald – dertig zielmissen.

Beide Jacobsbroederschappen koppelden aan de feestdag van Sint Jacob, 25 juli, een tweede dag tijdens welke een zielmis werd opgedragen voor de overleden broeders en weldoeners, compleet met een grafbegangenis. Bij die gelegenheid werden ook namen op de dodenrol van de broederschap hardop gelezen. De broeders van de jongere Jacobibroederschap in de Jacobikerk, moesten ook elke zondag tijdens de vroegmis en dagelijks drie Onze Vaders en een Weesgegroet bidden voor de overleden broeders en weldoeners.

Afb. 10. Dodendans in een getijden- en gebedenboek. In de randversiering van de dodenvigilie van deze vroege druk uit 1516 is een dodendans afgebeeld. Op de linkerbladzijde staan een priorin van een klooster en een jonkvrouw, en op de rechterbladzijde een burgeres en een kind in een wieg, Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH Zijlstra pi 14, fol. 62v-63r.

Hierboven is het belang van de zorg voor de armen voor het eigen zielenheil al kort besproken, maar voor de Jacobsbroederschappen zijn hier weinig uitspraken over te doen. De oudere broederschap had een gasthuis voor arme reizigers en pelgrims waar zij een bed kregen bed om te kunnen overnachten; van eten en drinken wordt niet gerept. Ook wat betreft de zorg voor de eigen broeders is voor de beide gezelschappen niets bekend. De Jeruzalemvaarders boden aan armere leden de mogelijkheid om gratis aan te zitten aan het feestmaal op Palmzondag.

In andere opzichten springen de Jeruzalembroederschappen er uit wat betreft de zorg voor de armen. Dit is niet zozeer vanwege hun activiteiten op dit gebied als groep, maar vanwege de bijzondere activiteiten van afzonderlijke leden: in een flink aantal steden stichtten zij een gasthuis voor armen en zieken of een hofje met woningen voor arme oude mannen en vrouwen. Pieter Paling en Anna van Foreest stichtten een hofje in Alkmaar, Eilard Cromme was de stichter van het pesthuis in Kampen en Hendrik IV van Naaldwijk was stichter van o.a. het H. Geest Gasthuis in Naaldwijk.²⁷ Verder werden er door

Jeruzalempelgrims hofjes en armenhuizen gesticht in onder andere Brugge, Leiden en mogelijk ook in Delft. Deze herbergden vaak twaalf arme en/of oude personen, kennelijk een herinnering aan de twaalf apostelen. De stichtingen kregen in veel gevallen het woord Jeruzalem in hun naam. In Leiden waar al een Jeruzalemhofje was, werd voor de tweede stichting de naam Sion gekozen.²⁸

Dat niet alle Jeruzalemvaarders zich de stichting van gasthuizen en hofjes konden permitteren moge duidelijk zijn. De lange pelgrimage, de regelingen voor het zielenheil van henzelf en hun medebroeders en het ontbreken van duidelijke regelingen voor de armen onder de eigen broeders, wijzen er echter op dat in elk geval de Utrechtse broeders financieel niet te klagen hadden.

Tot slot

‘Edelman, bedelman, dokter, pastoor, koning, keizer, schuttermajoor’. Het was een liedje dat ik als kind met mijn vriendinnetjes zong bij het touwtje springen. Of het liedje van de dodendans afstamt, heb ik nog niet kunnen ontdekken. Wel is de dodendans, in de vorm van een tekst of in de vorm van een kunstwerk, de meest duidelijke verbeelding van waar we het vandaag over hebben gehad: stand, rang, rijk, arm, jong, oud, het doet er niet toe (afb. 10). In de middeleeuwen geloofde men dat ‘elckerlijc’ uiteindelijk voor God moest verschijnen. Je kon daarom maar beter zorgen dat je pelgrimage door het leven een goede reis was.

De pelgrim als type komt niet veel voor in dodendansen. Wel wordt de metafoor van het leven als een pelgrimage gebruikt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de *Dance of Death* van John Lydgate (ca. 1426). Deze monnik maakte een vertaling van de tekst van de dodendans die zich op de Cimetière des Innocents in Parijs bevond. Deze werd met een geschilderde dodendans aangebracht op de muren van de kloosterhof van St. Paul’s Cathedral. In de proloog zegt Lydgate dat de Parijse dodendans het doel heeft te tonen dat deze wereld slechts een pelgrimage is die ons gegeven wordt opdat we ons leven beteren. In een andere versie van deze tekst wordt een dergelijke zin ook aan de abdis gegeven: ‘This pilgrimage / to every man is dewe’, ieder mens moet deze pelgrimage maken. (Zie voor de volledige tekst, *The Dance of Death in London*, <http://www.dodendans.com/Epaul.htm>).²⁹

In de middeleeuwen was de pelgrimage naar de hemel bij het overlijden echter nog niet voorbij, zo blijkt uit de leer van de Kerk. Voor velen wachtte het vagevuur, een plaats van boete en pijn, maar waarvan één ding zeker was: mede door het gebed, de missen en memoriediensten van de verschillende gemeenschappen waartoe men in dit leven had behoord, zou men uiteindelijk de hemel betreden. Want het vagevuur had alleen een uitgang naar het hemels paradijs.

1 In deze samenvatting wordt indien mogelijk verwezen naar wetenschappelijke publicaties op het internet.

2 Zie voor een korte samenvatting en enige achtergrondinformatie, Truus van Bueren en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen*, wetenschappelijke catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling, Museum Catharijneconvent Utrecht (Turnhout 1999), p. 165.

3 De teksten tussen aanhalingstekens zijn vrije parafrasen van de tekst. Zie voor een korte samenvatting en enige achtergrondinformatie, Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 133-134.

4 Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 168-169.

5 Zie voor het volgende bijvoorbeeld Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999); Angenendt, Arnold, ‘*Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Totenmemoria*’ in: Karl Schmid en Joachim Wollasch (red.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. Münstersche Mittelalterschriften 48 (München 1984), p. 80-199.

6 Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire* (Parijs 1981); Jezler, Peter (red.), *Himmel Hölle Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (München 1994), zie het artikel van Martina Wehrli-Jones waarin zij kritisch ingaat op een aantal uitspraken van Le Goff.

7 Biemans, Bini and Truus van Bueren, ‘A Veritable Treasure Trove: the Memorial Book of St. Nicholas’s Convent in Utrecht and its Art Donations’ in: Truus van Bueren and Andrea van Leerdam (red.), *Care for the Here and the Hereafter. Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages* (Turnhout 2005), p. 249-265. Zie over schenkings- en stichtingspraktijken Arnoud-Jan A. Bijsterveld, *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007).

8 Bijsterveld, Arnoud-Jan A., en Paul Trio, ‘Van gebedsverbodering naar broederschap. De evolutie van het *fraternitas*-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen’ (I) en (II), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003), p. 7-48; 9 (2006), p. 7-46. Llewelyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De vervevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600*, p. 455-458.

9 Ook al zijn lang niet alle afgebeelde personen geïdentificeerd, toch kan in veel gevallen hun verwantschap worden afgeleid. Uit de analyse van de voorstellingen is namelijk gebleken dat voor memorievoorstellingen herkenbaarheid en dus vaste patronen voor de herdachte personen belangrijk was. Ook mensen die niet konden lezen, of die de memorievoorstelling alleen van een afstand konden zien, wisten daardoor met wat voor groep mensen ze te maken hadden en voor wie ze eventueel konden bidden.

-
- 10 Behalve voor de apostelen zijn ook de tellingen gemaakt voor de heiligen die samen met Jacobus in memorievoorstellingen opgenomen.
- 11 Geertruida de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leenwenborst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994), p. 267-268, 396 en 426-429.
- 12 Tekening op papier van Pieter Saenredam, De Sint-Antoniuskapel en de noordelijke zijbeuk van de Sint-Janskerk te Utrecht, gezien naar het oosten (1636), 277x414 mm, Liesbeth M. Helmus (red.), *Pieter Saenredam, het Utrechtse werk. Schilderijen en tekeningen van de 17de-eeuwse grootmeester van het perspectief* (Utrecht 2000), p. 262-264; Arnoldus Buchelius, *Monumenta passim*, fol 50v, <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta>.
- 13 Sommige van de beeldhouwwerken worden traditioneel als afkomstig uit de Mariakerk aangemerkt, maar duidelijke aanwijzingen hiervoor zijn er niet (meer).
- 14 Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (Zutphen 1997), p. 764. Over Arnoldus Buser, idem, p. 762-765 en over Jan van Angeren, ibid., via het register op persoonsnaam.
- 15 Arie de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal* (Amsterdam 2006), p. 290 (Antonius Taets van Amerongen), p. 294-295 (Jan van Bovinia) en 295 (Rudolf Campinck).
- 16 Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk* (1997) over de Mariakerk, p. 541 en algemeen p. 539-540 en 543-544.
- 17 Zoek op het internet via de naam van de stad en 'Jacobsgilde'. Bij sommige broederschappen worden zeventiende-eeuwse bronnen genoemd, maar de naam duidt erop dat de broederschappen al voor de Reformatie bestonden.
- 18 Voor dit volgende is dankbaar gebruik gemaakt van Louise van Tongerlo, 'Grablegung und Totengedenken bei Pilgerbruderschaften in Utrecht, mit einer Neuinterpretation von Scorels und Mors Bilnisreihen von Jerusalemfahrern', in: Truus van Bueren and Andrea van Leerdam (red.), *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages* (Turnhout 2005), p. 221-247 en van de website *Jeruzalemvaarders in beeld* onder Overzicht van de portretten, Northern Netherlands. Ook dank ik Louise van Tongerlo hartelijk voor het ter beschikking stellen van haar onderzoeksmateriaal.
- 19 Zie de website *Jeruzalemvaarders in beeld*, onder Overzicht van de portretten, Den Bosch.
- 20 Zie *Jeruzalemvaarders in beeld* onder Leiden.
- 21 Zie *Jeruzalemvaarders in beeld* onder Onbekend.
- 22 In Amsterdam werd – waarschijnlijk kort voordat Scorel de reeksen ging schilderen – een schilderij vervaardigd met de voor memorievoorstelling veel voorkomende compositie: de pelgrims knielen aan weerszijden van de hoofdvoorstelling. Ook een schilderij uit 1564 waarvan alleen nog een tekening bewaard is, heeft deze opstelling. In andere reeksen zoals de opvolgingsreeksen van de stamhouders van families vond men het kennelijk belangrijk om de pelgrims in de familie eveneens te profileren. Datzelfde geldt voor de memorietafels met families, zie *Jeruzalemvaarders in beeld*, onder Portretten.
- 23 Zie Van Bueren en Wüstefeld, *Leven na de dood* (1999), p. 115-123.
- 24 Zie voor de bespreking van een mogelijke serie van losse portretten in de Utrechtse Jeruzalemkapel, *Jeruzalemvaarders in beeld*, onder Utrecht, de portretten van Willem Willemsz., Hendrik van Leeuwen en Jan Hendriksz. De Veer.
- 25 Zie hierover Van Tongerlo, 'Grablegung und Totengedenken' (2005), p. 229.
- 26 De volgende passage is tenzij anders vermeld gebaseerd op Van Tongerlo, 'Grablegung und Totengedenken' (2005), p. 224-228. Zie echter ook de literatuurverwijzingen in *Jeruzalemvaarders in beeld* onder De grote pelgrimage, Sociale samenstelling en de literatuurverwijzingen.
- 27 Zie *Jeruzalemvaarders in beeld* bij de desbetreffende geportretteerden.
- 28 E.J. Nusselder, 'De Marthakapel te Delft. Een onderzoek', *Bulletin KNOB* 79 (1980), 51-87, speciaal p. 54-55.
- 29 Met hartelijke dank aan Sophie Oosterwijk.